

Erbab-ı Mütalaa mı Erbab-ı Merak mı: 19. Yüzyıl Okuru için Meta Olarak Kitabın Anlamı

MERT ÖKSÜZ

Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
mertoksuz@kmu.edu.tr

ORCID: 0000-0002-1387-0625
Makale geliş tarihi: 30 Mart 2024
Makale kabul tarihi: 09 Haziran 2024

Özet

Basılı metinleri merkeze alan bir kültürel dünyanın Osmanlı şartlarında belirgin hâle gelmesi 1870'lerden sonrasına rastlar. Söz konusu tarihin ardından matbu kitap ve süreli yayınlar piyasası pek çok içeriği ve üretim formatını okurlara farklı biçimlerle adım adım sunmaya başlar. Bu çeşitliliğe ve adede bağlı biçimlenen kültürel daire içinde erbab-ı mütalaa adıyla anılan okurların kitapla arasındaki ilişki ise sadece kitabın metni taşıyan ve görüşleri temsil eden bir obje olmasıyla değil aynı zamanda kitabın kendi hedefledikleri entelektüel kimliği yansımasıyla kurulur. Matbuatın değişerek Osmanlı okurları için hiç olmadığı kadar ticarileştiği bu düzende Avrupa dillerinden çevrilmiş ya da yabancı dildeki güncel kitapları almak, kitaplarını yaldızlı ve renkli ciltlerle kaplamak, üstlerine kendi adlarını yazmak ve düzenli bir kişisel kütüphane sahibi olmak bazı metinlerde eleştirilen bir davranış bazılarında ise itibar göstergesi olarak dikkat çeker. Bu tüketici davranışının gelişmesinde kitabın bilgi için bir sembol olmasının yanında tüketim anlayışının daha fazla ve daha güncel kitaba sahip olmaya doğru evrilmesinin etkisi bulunur. Bu makale 19. yüzyıl okurunun nesne olarak kitapla kurduğu ilişkinin yanında kitap ve kişisel kütüphanelerin sembolik anlamlarını farklı türden metinlerden hareketle örneklendirip matbu kitabın okuru ve tüketicisi için temsil ettiği değerleri ele alıyor.

Anahtar Kelimeler: Kitap, Meta, Sembolik Değer, Tüketici

Abstract

Erbab-ı Mütalaa or Erbab-ı Merak: The Meaning of the Book as a Commodity for the 19th Century Reader

After the 1870s, a cultural world centered on printed texts became evident in Ottoman society. Following this period, the market for printed books and periodicals began to offer a wide range of content and production formats. The cultural milieu shaped by this diversity and quantity established a relationship between books and their readers, known as *erbab-ı mütalaa*. This relationship was not only defined by books as objects carrying text and representing opinions but also by books reflecting the intellectual identity that readers aspired to. During this transitional period, as the printing press became increasingly commercialized for Ottoman readers, the practice of purchasing up-to-date books translated from European languages, covering them with gilded and colourful bindings, inscribing one's own name, and maintaining a regular personal library became a visible sign of prestige. This practice was simultaneously criticized in various writings but also desired. In the evolution of consumer behaviour, the book became a symbol of knowledge. Additionally, the growing demand for up-to-date books contributed to the broader understanding of consumption. This paper analyzes the relationship between readers and books as an objects, the symbolic meanings and social uses of books and personal libraries, and the values that printed books represented for 19th-century readers and consumers.

Keywords: Book, Commodity, Symbolic Value, Consumer

Giriş

19. asır romanlarının meşhur alafrağa delikanlılarından Muhteşem Bihruz Bey, arabalar kadar kitaplara da meraklıdır. Çeşitli Avrupa dillerindeki kitaplarını yaldızlı, cicili bicili, tek tipte ve tek boyutta ciltletip meşe kütüphanesine dizmiştir. Müteveffa babası tarafından zamanında alınmış Türkçe, Arapça, Farsça kitaplarını ise mükemmel ve yeni ciltlerin düzenine uymadığı için kilere, dolap altlarına tıktırıp kimsenin onları görmediğinden emin olmuş ve kaybolup gitmelerine izin vermiştir. Kitapçısına yaptığı hatırı sayılır ödemedi anladığımız kadarıyla istediği kitaba ulaşabilmek için çaba gösteren Bihruz'un çözemediği sorunuysa yeterli eğitim ve bilgisi bulunmadığından bu güzel ciltli kitapları okuduğunda yanlış anlayıp komik duruma düşmesidir.¹ Görünüşe göre Bihruz, "memalik-i mütemeddine"den gelmiş havalı kitapları satın alarak inşa edeceği uzaktan görünme biçiminin kendisine entelektüel bir kimlik kazandıracığını düşünür. Şüphesiz okur da bu karikatür davranışlar karşısında gülecektir.

Matbu kitabın 19. asırdaki yaygınlık kazanma sürecinde yayımlanmış farklı metinlerde kitapların içerik değerleri dışındaki sembolik anlam ve kullanımlarıyla ilgili detaylara rastlanır. Bu yazılar 1870'lerden sonra çeşitlenen kitap üretim ve satış biçimleri ile tüketicici davranışları bağlamında anlam bulabilir ve karikatürlüğü dışında tutulursa Bihruz'un kitapla kurduğu ilişkide pek yalnız olmadığını düşündürür. Kitap ve tüketim ilişkisinin 19. asırdaki bu ve benzeri örnekleri, "alafrağa züppelik", "Batılılaşma" gibi başlıklara dahil edilip çözümlenebilir. Bu yaklaşımın haklılık payı olmakla beraber kitap, içerdiği bilgi ve irfanın sembolü ve de sahibinin entelektüel donanım göstergesi olarak yalnızca Osmanlılar için değil farklı kültür pazarlarında da sahibine ayrıcalık kazandıran sembolik anlamlar üretmiştir. Kütüphanesi ve kitaplarının kişilerin entelektüel yönelim ve donanımları hakkında çok şey söyleyeceği düşüncesi araştırmacılar arasında yaygınken sahip olunan kitap adedine dayalı sosyoekonomik göstergeler de vardır.²

Bu makale, Osmanlı şartlarındaki ticari yükseliş süreci içinde matbu kitabın bir meta olarak ürettiği anlamı gündeme getirip bir nesne olarak kitabın müşteriler için bir ayırışma aracı olduğunu göstermeyi amaçlıyor. Makalenin ilk bölümünde kitabın sembolik anlamları ve matbu kitabın yazmadan farkına değinilerek ticarileşme sürecinde Osmanlı'da kitabın durumuna genel hatlarıyla değinilecek; ikinci bölümde ise kurmaca metinler, hatıralar ve süreli yayınlardaki yazılardan yararlanılarak Osmanlı okurlarının kitap tüketiciliği, kişisel kütüphaneler ve kitap ciltleri ile ilgili tecrübeleri yorumlanacaktır.

1 Recai-zade M. Ekrem, *Bütün Eserleri*, 3. cilt, yay. haz. İsmail Parlatur, Nurullah Çetin vd. (Ankara: MEB Yayınları, 1997), 265.

2 Sosyoekonomik eşitsizlikler, eğitimde dezavantajlı gruplar, akademik başarı gibi konularla ilgili araştırmalarda evde bulunan kitap adedi pratik ve yaygın bir göstergedir. Bu veriyi kullanan bazı çalışmaların literatürünü veren ve kitap adedinin veri niteliğini tartışan güncel bir araştırma için bkz. Birgit Hept, Melanie Olczyk vd., "Number of books at home as an indicator of socioeconomic status: Examining its extensions and their incremental validity for academic achievement", *Social Psychology of Education* 25 (2022): 903–928.

Yazmadan Matbaaya Kitabın Sembolik Anlamları

Kitap, içeriğinden başka anlamlar da üretmiş bir nesnedir. İçerdiklerinin sembolü kadar kendisi için de bir nesne olduğu söylenmiş, dini ritüellerde, mitinglerde havaya kaldırılmış, taşınmış, öpülmüş, sayfaları muska yapılmış bazen de muhalif fikirlere geçit yok mesajı için yakılmıştır.³ Birçok sembolik anlamı bulunması doğaldır çünkü “kitap”, “kodeks”, “mecelle” gibi sözcükler bir içeriğin, inancın, düşüncenin değil sayfalar bütünüünün, ortamın ismidir ve kitap dediğimizde içeriği ve düşüncüyü kastederek ad aktarması yaparız.

Bir kitabı satın almak onu okumak anlamına gelmese de bireysel kabullerde ve toplumsal bilinçte kitap, içeriğinin somut hâli, dolayısıyla bilmenin ürettiği ayrıcalığın da sembolü olarak görülmüştür. Pierre Bourdieu, kendi terminolojisi içinde⁴ kitap ve benzeri kültürel objelerin toplumsal kullanımını ve sembolik anlamını açıklarken bunları “nesnelleşmiş kültürel sermaye” olarak kabul eder. Böyle nesnelere kendine has yasaları olan özerk bir dünya oluşturur. Nesnelleşmiş sermayenin temsil ettikleri, sanat ve bilimsel çalışmalar gibi kültürel üretim alanlarında ve toplumsal sınıflar arasındaki mücadelesinde bireye hem maddi hem sembolik üstünlük sağlar. Birey bunları içselleştirip kullanabilmesi yani bedensel sermayesi haline getirmesi oranında varlığını o alanda sürdürür.⁵

Uzun yolculuğunda kitabın maddi özellikleri, üretim yolları, satış biçimi ve sahiplerinin amaçları farklılaşırken simgeleme kapasitesi değil ama simgeledikleri dönemlere bağlı olarak değişir. Önce, rahipler sınıfının elinde yazı ve kitap kutsal bir karaktere sahiptir. Yazma eyleminin kendisi bir gizem olarak hissedilir ve katibe özel bir saygınlık atfedilir. Örneğin Mısır’da, daha sonra Yunanlılarda Hermes haline gelecek tanrı Thoth, kağıtların ve yazının tanrısıdır. Babilliler içinse yıldızlar “gökyüzünün yazısı”dır.⁶ Antik ve pagan kültürlerdeki yazının kutsallığı tüm büyük dini geleneklerde kitabın, tabletlerin kutsallığı anlayışıyla çok uzun süre devam eder. Bu şartlarda kitap matbaa ile tanışmadan önce nadir ve pahalıdır, ayrıca seçkinlere has bir yetenek kabul edilen okumanın da sembolü oluşuyla kutsal bir saygınlık aracıdır.

Kitabın tarihsel seyri ve toplumsal etkisindeki büyük kırılma matbaanın icadı sonrasında seri üretilmesi ve fiyatının zamanla ucuzlayarak içerdiği bilgilerin yaygınlaşmasıyla yaşanır. Bu bağlamda geniş halk kitlelerinin ilgisini çekecek içerik ve kitapları

³ Brian Cummings, “The Book as Symbol”, *The Book: A Global History*, yay. haz. Michael F. Suarez, S. J. vd. (Oxford: Oxford University Press, 2010), 95-96.

⁴ Pierre Bourdieu toplumsal eşitsizliklerin üretilip sürdürülmesi, bireylerin diğerlerinden ayırım stratejileri ve beğeni kavramını açıklamak için “sermaye” sözcüğünü kendi sosyolojisi bağlamında terimleştirmiştir. Toplumsal işleyişi ekonomik, sosyal ve kültürel sermayelerin mübadeleleriyle biçimlenmiş bir sistem olarak yorumlar. Bourdieu’ye göre kültürel sermaye kendi içinde üçe ayrılır: Bedenleşmiş, Nesnelleşmiş ve Kurumsallaşmış. İlki edinim, dil kullanımları ve becerileri, diğeri sanat objeleri, kitaplar, kütüphaneler, plaklar ve sonuncusu kurumlar tarafından onaylanmış diplomalarla ayrışmayı sağlayan unvanlardır. Pierre Bourdieu, “Sermaye Biçimleri”, *Sosyal Sermaye*, yay. haz. Mehmet Murat Şahin, Ahmet Zeki Ünal, çev. Mehmet Murat Şahin (Sakarya: Değişim Yayınları, 2010), 49.

⁵ Pierre Bourdieu, *Ayırım: Beğeni Yargısının Toplumsal Eleştirisi*, çev. Derya Fırat Şannan, Ayşe Günce Berkurt (Ankara: Heretik Yayınları, 2015), 334-335.

⁶ Ernst Robert Curtius, *European Literature and the Latin Middle Ages*, Alm. çev. Willard R. Trask (New Jersey: Princeton University Press, 2013), 304.

tercih eden üreticiler nedeniyle matbaanın icadının, kitle ve standartlaşma uygarlığına doğru bir dönüm noktası olduğu vurgulanırken⁷ ortaya çıkan ulaşılabilirlik ve taşınabilirliğin temel bir değişim olduğu ve artık kitabın kütüphane tekelindeki bir başvuru kaynağı, paha biçilmez ve biricik bir nesne konumundan çıkmaya başlaması⁸ öne çıkan görüşlerdir. Kitabın matbaa sonrasındaki seyri 19. asırda, Benedict Anderson'un adlandırmasıyla "kapitalist yayıncılık" süreci içinde, matbuatın ticari bilinçle yayın organlarını ve dolayısıyla içerikleri çeşitlendirmesiyle yeni bir biçim alır. Halk dilinde yayıncılık ve gazetelerin etkilerinin belirgin hale gelişi ülkelerde kamuoyunun bilgilenmesi ve dünyanın da birbirinden hiç olmadığı kadar haberdar olmasını doğurur.⁹ Kitap satın alınabilir hale gelirken örgün eğitimle beraber "yeterince okumuyoruz" eleştirileri ve "kitap okumanın değeri" gündeme getirilir. Yine Bourdieu'den yararlanılarak söylenirse kültür alanındaki ticarileşmeyle beraber değişen şey sadece üretim biçimleri ve yeni türler değil aynı zamanda bilgi ve metanın müşterileri ve onların talepleridir. Örneğin 19. asırda gazete ile edebiyat arasında, neredeyse endüstriyel yöntemlerle üretilen tefrika ve tiyatrodaki melodram, vodvil gibi eserlere öncelik tanıyan bir ilişkinin tesis olması, bunlara denk düşen bir kamunun genişlemesiyle örtüşür.¹⁰ Kitap satışına ve alıcısına dair görüşümler değiştiğinden kitabın fiziksel yapısı ve simgeledikleri de değişir. Dramatik bir ifadeyle söylenirse artık yazmadan gelen kutsallık büyüsü bozulmuştur. Ucuzlayan kitap reklamlarla, kataloglarla geniş bir müşteri grubuna ulaşır ve yeni çıkmış kitapların, güncelliğin bilgisi bir gereklilik, ticari bilinç tarafından reklamı yapılan bir entelektüel kimlik göstergesi haline gelir. Değerli bir yazma fiyatına kütüphane rafları kitapla doldurulabilirken değişen kamunun müşterileri adetlere ve güncelliğe dayalı yeni hedeflere yönlendirilir.

Daha önce bu ayrıcalığın seviyesine erişemeyecekler artık satın aldıkları kitaplarla yalnızca bilgilenmezler aynı zamanda toplumsal rollerini sağlamada kitap sahibi kimliğinden yararlanırlar. Dickens, *Müşterek Dostumuz*'da okuma yazma bilmeyen Boffin'in açık artırmadan satın aldığı kırmızı yaldızlı ve mor ayrıçlı sekiz cildiyle mizah yaparak¹¹ Amerika'da Birinci Dünya Savaşı sonrasında kitaba gösterişçi tüketim amacıyla yönelip odalarda sadece satın almış olmak için alınmış kitapların görünümü iç karartıcı bulunup eleştirilir.¹² Ama artık toplum bu entelektüel simgeye sahip olmayı okumak kadar benimsemiştir ve geri dönüş olmayacaktır. George Orwell, 1934'te İngiltere'de küçük bir kitapçıda çalışırken müşterilerinin yüzde onunun bile iyi kitabın ne olduğunu anlayamadığını ve ilk baskı züppelerinin edebiyat sevdalılarından daha fazla olduğunu yazar. Kitapseverlerin az bulunurluğu onu çok etkilemiştir.¹³

⁷ Lucien Febvre, Henri-Jean Martin, *Kitabın Doğuşu*, çev. Gül Batuş (İstanbul: Avcıol Basın Yayın, 2000), 212.

⁸ Marshall McLuhan, *Gutenberg Galaksisi: Tipografik İnsanın Oluşumu*, çev. Gül Çağalı Güven (İstanbul: YKY, 2020), 291.

⁹ Anderson, *Hayali Cemaatler*'in "Eski Diller, Yeni Modeller" bölümünde dil ve yayıncılığın bu ilişkisine değinir. Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler*, çev. İskender Savaşır (İstanbul: Metis Yayınları, 2011), 83-99. Konuyla ilgili karşılaştırmalı yaklaşımı göstermesi açısından önemli bir kaynak olan *Dünya Edebiyat Cumhuriyeti*'ndeki "Edebiyatın İcadı" bölüm için bkz. Pascale Casanova, *Dünya Edebiyat Cumhuriyeti*, çev. Saadet Özen, Filiz Deniztekin (İstanbul: Varlık Yayınları, 2010), 59-90.

¹⁰ Pierre Bourdieu, *Kültür Üretimi*, çev. Sibel Yardımcı, Elçin Gen (İstanbul: İletişim Yayınları, 2023), 56-57.

¹¹ Charles Dickens, *Müşterek Dostumuz*, 1. cilt, çev. Aslı Biçen (İstanbul: İthaki Yayınları, 2017), 115.

¹² Megan Benton, "Too Many Books: Book Ownership and Cultural Identity in the 1920s", *American Quarterly* 49, 2 (1997): 268.

¹³ George Orwell, *Kitaplar ve Sigaralar*, çev. Levent Konca (İstanbul: Sel Yayıncılık, 2013), 13.

19. asrın "erbab-ı mütalaa" adıyla anılan ve matbu kitaplarla haşır neşir müşterilerini de dünyadaki benzerleri gibi önceki yüzyılların yazma kitap müşterilerinden bireysel kitap sahipliğinin ucuz ve kolay oluşuna dayalı bir farkla ayırmak gerekir. Yazma kitap her şeyden önce daha fazla üretim ve tiraj fikrinin karşısındaki biriciklik niteliğine sahiptir. Ardından sanat-zanaat ilişkilerinin birleşimiyle ortaya çıkabilen yüksek maliyetli üretim süreci fiyatı etkiler, az ama uzman okurların sahip oldukları kültürel ayrıcalıkların üreteceği entelektüel hale de yazma kitap pazarında belirleyicidir. Bu nitelikler yazma kitaba sahip olmayı reklamlardan, modadan ve nihayetinde gündelik hayatta satın alıp tüketerek kimlik kazanmanın ticari bilincinden uzakta, ayrılmış bir uzmanlık ilgisi alanına sokar. Dolayısıyla tercümanlık ve kütüphane yöneticiliği yapmış Nedim'in 18. asırdaki duruma dair yazdığı "*Girmezdi pâk nüsha ele âriyet dahi/Herkes bilir kitâbının elbette kıymetin*"¹⁴ dizelerindeki gibi ulaşılmazlığa bağlı bir ödünçlük/ariyet¹⁵ seçeneği satın alma ve sahiplik yerine yaygın yönelimdir.

19. asır matbuat dünyasının içindeki isimler matbu kitabın yaygınlaşma sürecinde yazmanın ödünçlüğüne ve bunun karşısında matbu kitap fiyatlarının ucuzluğuna sık değinirler.¹⁶ Örneğin telif romanın ve tefrika yayıncılığın meşhur isimlerinden Ahmet Mithat, 1874'te piyasaya sürdüğü ilk romanında konu dışına çıkıp 18. asır sonu ile iyi bildiği kendi dönemini kıyaslar. Ona göre 18. asır sonu yazma kitap pazarı 1870'lerin bolluğuna ve ucuzluğuna sahip değildir, bir kez kitaba sahip olmak zordur ve kiralama uygulaması hakimdir.¹⁷ Kitap hakkında Türkçede yayımlanmış ilk kitapta Necip Asım da kitap arzı, sahip olma ve maliyete değinirken benzetmeden yararlanıp yazmanın ödünç alınabilecek bir mücevher gibi düşünülmesini önerir. Matbu kitap ise bir bardak suya kadar ucuzdur.¹⁸ Tüketim ve itibar ilişkisi bakımından mücevherden bir bardak suya geçiş yukarıda da ifade edildiği gibi büyüünün bozulmasıdır. Sonuçta ise ödünç alınabilen biricik yazmanın kutsallıkla da ilişkili sembolik değeri adetli ve ucuz matbu kitapla itibar enflasyonuna uğramış gibi görünür. Veblen, bireyi toplumdan ayırıştıran sembolik değerlere sahip kitap gibi malların çoğalıp ulaşılabılır hale gelerek itibarlarını kaybetmesine değinirken birçok insanın maddi açıdan erişebildiği bir malı tüketmenin lehte haksız mukayese yapılma amacına hizmet etmediğinden onursal olmayacağını yazar.¹⁹ Sembolik enflasyonu yükselten şey daha fazla kişinin bilginin sembolü kitabı satın alabilmesidir. Bunun karşılığında bu makalenin incelemeyi amaçladığı yeni top-

14 Nedim *Dîvânı*, yay. haz. Abdülbâki Gölpınarlı (İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1951), 142.

15 17. yüzyılda İstanbul yazma kitap pazarı hakkında günlüğünde ilginç detaylar bulunan Antoine Galland bilhassa kış gecelerindeki toplu masal okuma etkinlikleri için kitap kiralamaya yoğun bir talep olduğunu gözlemler: "*Bedestende bu kitapları dört yahut beş akça mukabilinde okutmak üzere iare etmekten başka bir işleri olmayan bazı kitapçılar mevcuttur ve bunlara bilhassa kışın, geceleri uzayınca çok kalabalık gelir.*" Antoine Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hâtıralar (1672-1673)*, 1. cilt, yay. haz. Charles Schefer, çev. Nahid Sırrı Örik (Ankara: TTK Yayınları, 1987), 210.

16 Matbu kitabın ucuzluğuna dair kişisel görüş ve tartışmalar için bkz. Mert Öksüz, *Muharrir ve Matbuat: On Dokuzuncu Asırda Yazarlık Mesleği ve Bâbîali Çevresinde Yayıncılık Faaliyetleri* (İstanbul: Libra Kitap, 2022), 210-245. Kitap yazdırmanın maliyeti, maaş ve Müteferrika basmalarının sağladığı ucuzluk hakkında nicel veriler de içeren bir araştırma için bkz. Yunus İnce, "Matbaa Öncesi Osmanlı Toplumunda Kitaba Sahip Olmak ya da Olamamak: Bir Maliyet Hesabı Denemesi/Önerisi", *History Studies International Journal of History* 10, 7 (2018): 139-161.

17 Ahmet Mithat Efendi, *Hasan Mellâh Yahut Sır İçinde Esrar*, yay. haz. Ali Şükrü Çoruk (Ankara: TDK Yayınları, 2000), 334.

18 Necip Âsım [Yazıksız], *Kitap*, yay. haz. Ali Yıldız (Büyüyen Ay Yayınları, 2020), 27-28.

19 Thorstein Bunde Veblen, *Aylak Sınıfın Teorisi*, çev. Eren Kırmızıaltın, Hüsnü Bilir (Ankara: Heretik Yayınları, 2017), 142.

lumsal durum ortaya çıkar. Birçok kitabın dizildiği kişisel kütüphaneler, kitapların bez ya da meşin ciltlerle kaplanması, mümkünse üstelerine ayırıştırıcı semboller eklenmesi, tertipli bir kütüphane odası, pek az müşterinin bildiği güncel kitapları edinmek yeni ayrışma biçimi olarak devreye girer. Başka bir deyişle kültürel meta pazarı önceden bu ayrıcalığa sahip olmayanların ulaşımına açılırken daha çok ve en yeniyi almak gibi tüketicilik kültürüne bağlı alışkanlıklar da beraberinde gelir.

1850'lerden sonra birçok matbaa açılıp hurufat ve taş baskı üretim çeşitlendirilmiş olsa da ticari pazarın anılan biçimde belirgin hale gelmesi ve ticari yükseliş için 1870'lerin başı (1872-73) gösterilmelidir. Bu tarihten sonra kitabın toplumsal etkisini ve ticari bilinci açıkça gösteren ve yepyeni şartların geçerli olacağını kanıtlayan üç gelişme yaşanır. İlki, 15 Şubat 1857 tarihli Matbaa Nizamnamesi'nin 16 yıldan beri uygulanmayan ruhsat mecburiyeti hakkındaki üçüncü maddesinin yürürlüğe konmasıdır. Kitap içeriklerinin okura ulaşmadan kontrol edilmesine ihtiyaç duyulması, kitabın alışılmış etki alanını anlamlı derecede genişlettiğini gösterir. Namık Kemal'in *İbret*'te çıkan yazısından alınmış aşağıdaki parça ruhsat mecburiyetinin üreticiler tarafında yarattığı şaşkınlığı ve kızgınlığı gösterir:

[B]u memnu'iyet her türlü âsâra şâmil olarak Basmahaneler Nizamnamesi'nin izinsiz kitap tab' olunmamasına dair olan hükmünü fiile çıkarmaktan ibaret imiş. (...) Kitap teftiş etmek gibi Avrupa'ca birkaç asırlar evvel mücerred maârifin intişarını men için yapılmış bir kaidenin bu zamanda ve hiçbir sebep olmadığı halde memâlik-i Osmaniyece fiile ihracına kıyam olunmasına hakikaten ne derece teessüf olunsa yeri vardır.²⁰

İkinci gelişme korsan kitapla ilgili şikayet ve yaptırımların bu yıllarda ortaya çıkmasıdır. Korsan yayıncılık net bir kârlılık göstergesidir çünkü hiçbir matbaa sahibi kâr edemeyeceği bir yasadışı girişimde bulunmaz. 18 Zilkade 1289 (17 Ocak 1873) tarihli görülebilen ilk belgeye göre korsan 1873'ten önce ortaya çıkmış olmalıdır: "Bazı İraniler yedlerinde asla sened-i resmî olmadığı halde teba-i Devlet-i Aliyye'den ruhsat alarak matbaa küşat etmiş olanlarla akd-i şirket ederek tab'ı memnu olsun ve olmasın birtakım kütüb ve resailin bila-ruhsat hafiyen tab' ve neşrine alet ve vasıta olup ihlal-i hükm-i nizama bâdî oldukları haber alındığına..."²¹ Üçüncü neden ise sahafların tek alternatifini konumundaki baraka ve kıraathane gibi dağınık dağıtım noktalarının yerine Bâbîâli'de kitapçılık ve yayıncılık girişimlerinin -her ne kadar başarısız da olsalar- bu yıllarda kurulmaya başlanmasıdır. Örneğin Dikran Hünkârbeğendiyan *Matbuat-ı Osmaniye*'yi 1873'te açmış ve sadece kitapçılık değil yayıncılık da yapacağını duyurmuştur:

Bâbîâli Caddesi'nde yeni açılan "Matbuat-ı Osmaniye" dükkânında matbuat-ı cediti-i Osmaniye'nin cümlesiyle bazı Fransızca ve Ermenice kitaplar ve gazeteler ve envai resim ve haritalar satılmaktadır. Mezkûr dükkanın sahibi Dikran Efendi müelliflere suhulet için yeni çıkacak kitapların cümlesini toptan alıp diğer kitapçılara ve müvezzilere kendisi tevzi ederek müellifler ile doğrudan doğruya hesap görmeyi dahi deruhte eyler.²²

²⁰ Namık Kemal, *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri (Bütün Makaleleri 1)*, yay. haz. Nergiz Yılmaz Aydoğdu, İsmail Kara (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2005), 406-407.

²¹ BOA, MF. MKT 8/55, (18 Zilkade 1289).

²² "İlanat", *Hadîka* 1, (22 Rebiülevvel 1290): 4.

Bu gelişmeleri doğuran toplumsal şartlarda matbu kitap giderek daha çok üretilen ve çeşitlilik gösteren bir meta haline almıştır.²³ Artık yeni açılan kitapçılar, gazetelere her gün onlarca reklam verirken hem kitaplarının hem güzel ve süslü ciltlerin tanıtımını yaparlar. Yeni çıkmış popüler romanlara, her perşembe okul çıkışlarında satın alınan roman cüzlerine abone yazdırılırken adi kâğıtlı yanında âlâ kâğıtlı baskılar da tanıtılır. Kitapların türleri, satılan yer ve kitap pazarına dair görünüm değişmektedir ve bu yeni pazarda kitap güncelliğiyle, kaç adet olduğuyla ve yazma olmasa da ayrıştırıcı cildiyle dünyadaki diğer komşuları gibi Osmanlı erbab-ı mütalaası için merak uyandıran ve tüketime elverişli bir ayırım nesnesidir.

Erbab-ı Merak Olmak ya da Cilt, Kitap ve Kütüphanenin Ticari Sunum ve Temsilleri

Erken dönem telif romanlardan *Felatun Bey ile Rakım Efendi*, 1875'te "biraz da bugünkü ahvâle bakalım" alt başlığıyla piyasa çıktı. Kendinden sonra gelecek alafrangalık hakkındaki bazı benzerlerinde olduğu gibi bu alt başlık yazarın çevresini anlattığı iddiasına destektir.²⁴ 1870'lerin İstanbul'unda geçen romanda modayı ve yenilikleri takip eden alafranga genç Felatun, davranışları ve satın aldıkları aracılığıyla tanıtılıyordu. Felatun, kendisine filozof isminin takılmasını haklı çıkarmak isteyen fakat anladığımız kadarıyla okumayla arası iyi olmayan bir kitap meraklısıydı. Yine de güncel yayınları edinmeyi hedefliyordu. Amacı ise arkadaşlarıyla diyaloglarında kültürel donanımında bir eksiklik olduğu izlenimini vermemektir. Kitaplarıyla ilgili dikkat ettiği başka bir şey de alafranga ciltlerdi. Ciltlerine o günlerdeki yaygın uygulamayla²⁵ Latin harfli "AP" (Ahmet Platon) inisyali bastırıp isteyen herkesin satın alabileceği bir ürünü kendi ismiyle özelleştiriyordu. Böylece obje üstündeki harfler yardımıyla kişiselleşme ve ayrışma olanağı buluyordu.²⁶ Bekleneceği gibi bu özelleştirilmiş alafranga ciltli kitapların yeri, görselliğine titizlenilmiş bir kişisel kütüphaneydi:

Felatun Bey'in yeni yayınlara merakı pek çoktur. "Canım şöyle bir hikaye basılmış" dediler mi, Felatun Bey için "Onu görmedim" demek imkansızdı. Hangi kitap çıkarsa çıkısın satıcılardan kendisine daima kitap götürmeye alışmış olan dağıtıcı en evvel Felatun Bey'in kitabını götürüp Beyoğlu'nda mücellit Helm'e teslim eder. O da güzelce, alafranga olarak ciltleyip arkasına altın yaldızla "A" ve "P" harflerini de bastıktan

²³ Her ne kadar eksiklik barındırsa da 1870'lerin başında üretimdeki nicel artışı ve içerik çeşitlenmesini gösteren pratik bir tablo için bkz. Jale Baysal, *Müteferrika'dan Birinci Meşrutiyet'e Kadar Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar* (İstanbul: Hiperlink Yayınları, 2010), 47-61.

²⁴ Özellikle alafranga tipler ve tüketimden söz eden ilk romanlardaki yan metinlerde yazarlar belirgin biçimde yazdıklarının gündelik gerçeğin bir yansıması olduğuna okurlarını ikna etmek ister. Hüseyin Rahmi, bugün *Şık* adıyla bilinen romanını hem tefrika ederken hem de ilk baskıda ikili bir başlıkla (*Ayna*) *Şık* şeklinde çıkarır. Romanın Ahmet Mithat'ın isteğiyle konmuş son sözünde ise okunanların gerçekliği yansıttığı belirtilir. Hüseyin Rahmi Gürpınar, *Şık*, (İstanbul: Atlas Kitabevi, 1968), 86. Recaizade, *Araba Sevdası'nın başına koyduğu "Erbab-ı Mütalaaya"* başlıklı ön sözde romanın "mirat-ı ibret-nüma" olduğunu hatırlatır. Recaî-zade M. Ekrem, *Bütün Eserleri*, 207.

²⁵ Mendil, gömlek, mobilya, kitap gibi eşyaların üstüne ayrıştırıcı bir kişiselleştirme etkisi yaratacak amblem, marka, inisyel basma davranışı 19. asırda yaygın bir seçkin tüketim ögesi idi. Örneğin Bihruz Bey'in havalı landosunun ve kişisel eşyalarının üzerinde Latin harfli "MB" markası, II. Abdülhamid'in kitaplarında da Latin harfli "AH" inisyali bulunuyordu. Ayşe Ersay Yüksel, *II. Abdülhamid: Sanatkâr ve Sanat Hâmisi Bir Sultan* (İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2018), 174.

²⁶ C. R. Snyder, Howard L. Fromkin, *Uniqueness: The Human Pursuit of Difference* (New York: Springer, 1982), 129-130.

sonra götürüp Felatun Bey'in uşağına verir ve akşam Bey geldiğinde kitabı görüp gayet düzenli olan kütüphanesine yerleştirirdi.²⁷

Hüseyin Rahmi'nin yüzyıl sonunda (1899) yayımladığı *Metres*'indeki Müştak da yeni kitaplara duyduğu merakla okurun karşısına çıkar. Okumaya pek vakti olmadığını düşünür ve kendine "inşallah vakit bulursam okuyacağım" gibi sözler verir. Kendine biçtiği entelektüel alafrağa genç kimliğinin gerektirdiği davranışları ise kitabı yardımıyla yüz yüze etkileşim içinde ustaca icra eder. Müştak, kamusal hayatın benlik sunumlarındaki rol icralarına bir örnektir. Goffman klasik çalışmasında -ister sahte ister hakiki olsun- insanların gündelik hayat edimleri ve kimlik inşalarını sahne ve rol kavramlarıyla yorumlarken Müştak'ın amacını da açıklar gibidir: "Doğru şekilde düzenlenmiş ve canlandırılmış bir sahne, seyirciyi canlandırılan karaktere bir benlik atfetmeye yönlendirir, ama bu atıf -bu benlik- ortaya konulan sahenin nedeni değil ürünüdür."²⁸ Müştak, Taine'in *İngiliz Edebiyat Tarihi*'ni satın alarak Paris'ten Beyoğlu-Şişli hattına getirdiği Avrupa modasını sahneler. Dostlarıyla etkileşimlerinde konuyu satın aldığı kitaplara getirip bir güncelliği yakalar. Böylece bir obje olarak kitap, Müştak için güncel isimleri paylaşmanın hazzını yaşatır. Bu haz şüphesiz objeye harcadığı zaman, ilgi ve para yatırımının ödülüdür ve yeni isimlerin koleksiyona girmesini sağlayan halihazırdaki fiziksel harcama, bir kanıtla olarak adlandırılabilir.²⁹ Kitabın yararı bununla da sınırlı kalmaz. Toplu ulaşımda kitap okumak gibi o günlerde kitapçıların özellikle yatırım yaptığı³⁰ bir okuma biçimini de hanesine yazdırır. Kitapları sayesinde ortaya koyduğu başarılı gösterisinin yardımıyla çevreyle istediği gibi konuşmuştur:

Bu sene "Paris"ten leylek ne getirdi? Mesela Mösyö "Hippolyte Taine"i artık "Taine"nin başlıca eserleri okunacak. Makalelerde, konuşmalarda her bahse o isim girecek. Münasebet alsın almasın mutlaka ondan da birkaç satır gösterilerek malumat beyan edilecek. Tetebbü merakiyle değil, mahza bu ecnebi müellifler modası şevkiyle Müştak "Taine"nin tekmil âsarını getirtir. İngiliz edebiyatına ait olan cildi haf-talarca pardesüsünün cebinde gezdirir. Güzel havalarda "Pöti Şan"da, Taksim bahçesinde. Şişli'de dolaşır. Her nereye otursa, hatta tramvayda bile cebinden o mahut cilt çıkar.³¹

Ahmet Mithat'ın *Vah*'taki Behçet Bey'i de yeni çıkmış kitapların bilgisinden toplumsal rolünü icrada faydalanmanın benzer bir örneğidir. Behçet alafrağa olmakla beraber diğerleri kadar karikatür bir tip değildir. Onun satın aldığı kitapları gösteriş amacıyla da olsa okuduğunu biliriz: "Benim için kulüplerde olsun, hanemde olsun zamanı öldürme-

²⁷ Ahmet Midhat, *Felâton Bey ile Râkım Efendi*, yay. haz. Emrah Balcı (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019), 7.

²⁸ Erving Goffman, *Günlük Yaşamda Benliğin Sunumu*, çev. Barış Cezar (İstanbul: Metis Yayınları, 2014), 234-235.

²⁹ Mary Douglas, Baron Isherwood, *Tüketimin Antropolojisi*, çev. Erden Attila Aytekin (Ankara: Dost Yayınları, 1999), 90.

³⁰ Arakel Tozluayan, cep kitaplarını toplu ulaşımda kitap taşıyıp okumak isteyen müşterilere seslenmek için hazırlamıştır. Yayıncı notunda kitaplarının işlevleri hakkında şu hatırlatma vardır: "...vapurlarda, sair güne ufak yolculukta, bir mahalde bir müddet beklemek iktiza ettiği takdirde, yazın teferrüğeahlarda elhasıl hariçte bulunup da hîn-i hacette mütalaa etmek için..." Arakel Tozluayan, "Cep Romanları Hakkında Naşirin İfadatı, Mülahazatıyla Eserin Şerait-i İştirası", *Paris'te Bir Teehhül* (İstanbul: Artin Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1308), 1.

³¹ Hüseyin Rahmi Gürpınar, *Metres* (İstanbul: Hilmi Kitabevi, 1945), 70.

nin (*alafranga tabiri*) en güzel sureti kitap mütalâasıdır.”³² Behçet Bey için satın aldığı yeni kitapların görevi, Meftun örneğinde olduğu gibi kendine biçtiği kimliği inşa edecek role uygun olarak cemiyet içinde güncel isimleri bildiğini göstermeye yardım etmektir:

[E]kseriya Avrupa'nın en son çıkan kitaplarını tedarik ve mütalâa ederek şıklar meclisinde “Şöyle bir kitap çıkmış! Manzurunuz oldu mu?” suallerini henüz hiçbirisinin manzuru olmadığı cevaplarını alınca biaynihi başkalarında bulunmayan bir moda kendisinde bulunmuş gibi memnun ve müftehir olur.³³

Gerek makalenin girişindeki Bihruz Bey'in gerek diğer kitap meraklılarının alıntılanan tüm bu davranışları bibliyoman, mecanin-i kütüb gibi terimlerin altında yorumlanamaz çünkü gündelik yaşamlarında benimsedikleri bu yöntem “toplayıcılık takıntısı” ve “adanmışlık”la bağdaşmaz. Onlar için asolan matbu kitap pazarının ve kitapçıların ortaya çıkışıyla şekillenmiş güncel yayın piyasasında tanıtılan yeni ürünü satın almak ve kendi toplumsal şartlarında geçerli olduğunu düşündükleri ayırışma stratejilerini kültürel sermayeleri yerine sermayenin nesnelleşmiş sembolünü öne çıkararak uygulamaya koymalarıdır. Bu bakımdan nevi şahsına münhasır bir kişilik değil moda ilan edilene tüketerek ayırışacağına inanan sıradan kimselerdir.

Maddi kültür objesi olarak birey kimliğine entelektüel değer katan kitaplardan daha ayırıştırıcı ve itibarlı şey birçok kitabın bir araya geldiği kişisel kütüphanelerdir. Kitap ismiyle, kabıyla, yanda taşımakla donanım göstergesi olsa da bir adet kitapla elde edilmiş konumlar şans eseri ya da duyma, görme gibi ödünç bilgiyle ortaya konmuş olabilir. Raflarında yüzlerce, binlerce kitap bulunan bir kütüphane ise içinde yeni kitaplar olsa da uzun süreli maddi ve manevi çabayla edinilmiş yerleşik bilginin, eskilik ve köklülüğün ürettiği asaletin göstergesidir. Kıdem ve kültür yatırımı anlamına gelen bu eskilik önemlidir çünkü Bourdieu'nün belirttiği gibi en yüksek derecede ayırt edici güçle donanmış nesnelere, temellük etmenin kalitesini, yani sahip olanın kalitesini en iyi gösterenlerdir. Bunlar, resim ve müzik kültürü gibi uzun bir zaman yatırımı gerektirir, hızlı bir biçimde veya vekalet yoluyla edinilemez ve böylelikle kişinin özünde bulunan kalitenin en emin tanıkları olarak ortaya çıkar.³⁴ Kişisel kütüphane zamana ve emeğe bağlı bir sembolik asaleti temsiliyetiyle hem mekanı hem de sahibini takdis eder. Baudrillard, tüketim bağlamında kütüphane sahipliğine ve kitap almaya değinirken bu ih-sana ulaşmaya çalışan tüketicinin tamamlama ve koleksiyon bilinciyle hareket ettiğini belirtir. Onu kitap almaya iten şey artık değişik başlıkları bir araya getirme gibi bir zorunluluk hissidir. Bu davranış bağlamında okuma olayının kendisi özgünlüğünü yitirir. Önemli olan satın alınmış kitaptan çok kitabın kütüphane rafında yer alan diğerlerinin yanına yerleştirilme anıdır.³⁵

Ahmet Mithat Acâib-i Âlem'inde, olumlu roman kişisini tanıtırken yüceltme amaçlı mekan ve karakter ilişkisi kurar. Suphi Bey'in mükemmel kütüphanesindeki ilgi çekici böcek ve bitki koleksiyonunu 500 kadar önde gelen Fransızca, Arapça ciltlerin tamam-

³² Ahmet Midhat, *Karnaval-Vah*, yay. haz. Kazım Yetiş (Ankara: TDK Yayınları, 2000), 327.

³³ Ahmet Midhat, *Karnaval-Vah*, 327.

³⁴ Pierre Bourdieu, *Ayırım: Beğeni Yargısının Toplumsal Eleştirisi*, çev. Derya Fırat Şannan, Ayşe Günce Berkurt (Ankara: Heretik Yayınları, 2015), 412.

³⁵ Jean Baudrillard, *Nesneler Sistemi*, çev. Oğuz Adanır, Aslı Karamollağlı (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayinevi, 2008), 130.

ladığı ve kitapların değeri belirtilir. Bu detaylar işlevsiz ya da sadece konuya giriş kabinden betimlemeler değildir. Anlatıcı da yazdıklarının okurda istediği karşılığı bulmasından emin olmak, başka bir ifadeyle koleksiyon ve ciltlerle Suphi'yi takdis etmek için sonunda "mekânından mütemekkini dahi tanımak için hane içine ilk atfetmiş olduğumuz şu nazar kâfidir"³⁶ notunu düşecektir. Benzer biçimde Ahmet Mithat'ın *Taaffüf* ünde kültürlü bir kadın olmasıyla toplumdaki ayrışan Seniha'nın babası Daniş Bey'den söz edilirken Paris'ten İstanbul'a getirilmiş şahane kütüphanedeki büyük kısmı Fransızca ve çok güzel ciltlenmiş kitaplar³⁷ anlatılır. İşlev ise Seniha'nın kültürel sermayesinin yalnızca kitaplarla değil bir mobilya olarak da mükemmel kişisel kütüphane ve harika ciltlenmiş Fransızca kitaplar vasıtasıyla okur nezdinde olumlu perçinlenmesidir. Züppelik aracılığıyla mizah üreten Mithat Efendi bu kez kitap kültürü bağlamında kendi olumlu tipini yüceltmek için benzer bir stratejiye başvurmuştur.

Kurmaca metinlerde yüzeysel ve züppe alafrangalar dışında ulaşılması istenen "hakiki" entelektüel kişiler bulunsun da meta olarak kitabın temsil ettiği ayrıştırıcı üstün değerler iki tip için de aynıdır. İlk tipte mizah bariyeri okur ve anlatıcıyı züppeden koruma işlevine sahiptir ama mizah kalktığı anda anlatı veya yazıların hedefinin değişmediği görülür. Kitap ve kütüphane sahipliği, hâlâ entelektüel kimliğe aynı desteği yaptığı düşüncesiyle gündeme getirilir. Kitap pazarında güncel kitabı satın almak ve kütüphanesine mücellit elinden çıkma tertipli ciltleri yerleştirmek, terakki hedefini yakalamaktan entelektüel olgunluğa kadar belirgin bir hedef olarak tanımlanmıştır.

Kurmaca metinler dışında yayımlananlar, kitap sahipliğiyle ilgili tecrübe ve düşüncelerin romanlarda anlatılanlardan farklı olmadığını gösterir. Gazete yazıları ve hatıralar daha nesnel ve düzenlenmiş tonda olsalar da kitabın, kapların, kütüphanenin anlamlarını teyit eder. Kitaba sahip olmak aynı zamanda entelektüel bir aidiyet meselesidir. Örneğin Ahmet Mithat, "Kitap Mütalaası" başlıklı meşhur yazısında muntazam kitaplarla düzenlenmiş bir kütüphanenin değerli fikir adamlarının içinde bulunmakla aynı anlama geleceğini yazar. Böylece görsel şartları sağlamanın önemini hatırlatıp kitabın sembolik temsil ediciliğini vurguladıktan sonra 19. asırdan bugüne kadar çok duyulacak "kitap okumuyoruz!" eleştirisini gündeme getirir. Osmanlı erbab-ı mütalaasının bir iki sayfa okuduktan sonra canı sıkılmaktadır. Yine de ümitlidir ve en azından eski kitaplara yönelmek yerine yeni çıkanları okumanın güncelliği takip etmek açısından tercih edilmesi gerektiğini yazının sonunda belirtir.³⁸ Yayımladığı alafranga davranış ve ev dekoru kılavuzunda ise bu kez evlere yemek salonundan ayrı bir kütüphane odası yapılmasını tavsiye eder. Ayrıca alafrangada misafirleri karşılarken evin hanımının oturacağı sandalyenin yanındaki bir masanın üstüne yeni çıkmış kitapların, ilmi ve edebi dergilerin son sayılarının ve o günkü gazetelerin konması gerektiğini belirtir.³⁹ Mithat Efendi bu kez, yeni yayınları öne çıkaran züppelerle alay etmez ve kurmaca yazmaz ama güncel yayınların misafir ağırlarken bir dekor olarak kullanımını gündeme getirir.

³⁶ Ahmet Mithat, *Acâyib-i Âlem*, yay. haz. Kazım Yetiş (Ankara: TDK Yayınları, 2000), 223-224.

³⁷ Ahmet Mithat, *Taaffüf*, yay. haz. Ali Şükrü Çoruk (Ankara: TDK Yayınları, 2000), 78.

³⁸ Ahmet Mithat, *Edebiyat Yazıları 1*, yay. haz. H. Harika Durgun, Fazıl Gökçek (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016), 24, 27.

³⁹ Ahmet Mithat, *Avrupa Âdâb-ı Muâşeretü Yahut Alafranga*, yay. haz. İsmail Doğan, Ali Gurbetoğlu (Ankara: Akçağ Yayınları, 2001), 154.

Matbuat hakkındaki ilk akademik araştırmayı yapmış Ahmet Emin Yalman'ın babası Osman Tevfik Bey de yöneticilerinden olduğu *Gonca-i Edeb* dergisinde mesajını kütüphane dekoru, görsellik ve okur kimliği arasında kurduğu ilişkilerle veren bir yazı yayımlar. Okurlarına ulaşmaları gereken bir konumu işaret etmek için "ideal bir genç bey"den bahsedilen yazıda, kitap okumanın önemini ve terakki hedefini kitapların içeriği yerine hatırı sayılır bir maddi yatırımın inşa ettiği zarıf kütüphane ve güzel ciltlerin birleşmesi tanımlar. Osman Tevfik'in yazıda okumanın önemine değinirken kullandığı sözcükler tüketim araştırmalarında sık kullanılan "satın aldıklarınız kimliğinizdir" söylemini hatırlatır: "*İnkar olunamayacak hakikatlerdendir ki insan parasını her nereye sarf ederse! Zihni, fikri, daima akçenin mahall-i sarfıyla iştigal eder.*"⁴⁰ Onun ideal bir genç adını verdiği bu örnek alınması gereken kişi ise entelektüel, kibar, zevkli ve asildir. Kendinden bekleneceği gibi "*zarıfane surette kitapları teclid ile bir suret-i muntazamada cameghlara vazeylemiştir. Kütüphane odasının temaşasına mutlaka doylamaz.*"⁴¹ Mükemmel kitaplara sahip zengin genç çalışkandır da. Sabahleyin memuriyetine gider, posta günlerinin akşamı kucak dolusu gazete ve kitapla evine döner. Alım gücü sorunu yoktur. Kitaplarını denize nazır evinde okur.

Kütüphane ve kitapların dekoratif işlevlerine değinen Türkçede yayımlanmış ilginç yazılardan biri ise *Servet-i Fünûn*'da 1907'de çıkan eviri bir musahabedir. "Odundan Kitaplar ve Kütüphaneler" başlıklı yazıda, Avrupa'daki uygulama örneklerinden de bahsedilerek dört başı mamur bir kütüphane için kitap satın almak yerine duvarlara ahşaptan kütüphane dekoru yapılımasının daha kolay ve ucuz bir çözüm olacağı anlatılır:

[S]alonlarda sıralarla kitap dizilmesi ve kütüphanenin ziynet makamında duvarı setretmesi lazım ise bunun için kitap satın almaya teclid ettirmeye buraya dizmeye ne hcet! Arkadan görülen mcelled kitaplar tarzında kütüphane içinde konmuş, bu biçim verilmiş odunları böylece boyatmak kfi, daha masrafsız olur.⁴²

Yazıda kitabı okuma dışında satın alma alışkanlıklarını eleştiren ironik bir üslup kullanılmaz aksine kitabın dekor ürünü olarak kullanılmasının ne yollarla yapılabileceği açıklanmaktadır. Ahşap kitaplar yaptırmak sıra dışı görünse de dekor amacıyla kitap satın almak yaygın bir uygulamadır. Bugün de eve entelektüel bir hava katacak, mobilya rengine uygun cilt renklerine sahip metre hesabıyla kitap satılmaktadır.⁴³

Ciltler ve kapaklar, korumak için yapıldıkları sayfaların etrafındaki parça olarak kitabın kurduğu iletişime dahildir. Kapak gerek resimlerle gerekse meşin ya da bez ciltli haliyle kitabı sattırabileceği gibi sunduğu zelleştirme imkanıyla da ayrışmaya hizmet eder. Kitaptan söz ederken metin ve içerik kastedilip bunlar incelense de maddi kültür açısından satış sırasında kap ve fiziksel özellikler kitabın kaderinde etkilidir. Bu yüzden olsa gerek yazar ve yayıncılar da yeni baskıların fiziki özelliklerine, kağıt cinsine, cilt boyutuna, kütüphanede nasıl gzkeceğine dikkat etmişlerdir. *Dağarcık* henüz çıktığında Rezaizade Mahmut Ekrem'in Ahmet Mithat'a gönderdiği ve dergide de paylaşı-

⁴⁰ Osman Tevfik, "Bir Genç Beyin Kütüphanesi", *Gonca-i Edeb* 3 (1 Nisan 1299): 43.

⁴¹ Osman Tevfik, "Bir Genç Beyin Kütüphanesi", 43.

⁴² "Musahabe: Odundan Kitaplar ve Kütüphaneler", *Servet-i Fünûn* 825 (14 şubat 1907): 294.

⁴³ İkinci el kitap satıcıları eskiden beri kitabı dekor amacıyla satın almak isteyen müşterilere metre hesabıyla satış yapmaktadır. Metreyle kitap satan güncel bir internet sitesi içinse bkz. <https://booksbymetre.com>.

lan bir mektupta Ekrem, içerikler ne kadar değerli olsa da ince yayınların diğer cüsseli ciltler arasında kendini gösteremedikleri için bir süre sonra unutulup okunmadıklarını yazar. Kalın bir cilt ise her zaman dikkat çekip kendini okutur. *Dağarcık* bir yerine iki formada basıldığından şanslı olsa da müşteriler ideal görsel kalınlığı yakalamak için dergiyi her 15 sayıda bir ciltletip kütüphanelerinin rafına koymalıdır.⁴⁴ Ahmet Mithat'ın *Tercüman-ı Hakikat*'te Ebüzziya Tevfik'in bir mektubuna verdiği açık cevapta da okurun kitaba fiziksel özelliklerle yöneldiğini belli eden yorumlar bulunur. Meşhur antoloji dizisi *Numune-i Edebiyat*'ın gözden geçirilip genişletilmiş ikinci baskısı *Numune-i Edebiyat-ı Osmaniye* adıyla çıkmış, Ebüzziya da tanıtması için dostuna bir tane göndermiştir. Mithat Efendi ise muhtemelen kitabı okumamıştır. İçerikten bahsedemeyeceğini çünkü antoloji hazırlamak ve eleştiri gibi uğraşların kompetanı olmadığını ironik bir üslupla yazar. Yine de kitabı çok beğenmiştir çünkü bütün sayfaları çiçek gibi dizilmiş bu koca cildin baskı güzelliğine hayran kalmıştır. Kâğıt gayet âlâ cins, ciltlenmesi de güzeldir. Paris'teki kitaplardan daha nefis bu baskı 20 kuruşluk fiyatıyla onlardan da ucuzdur. Ahmet Mithat'a göre nefasetperver olduklarını her fırsatta ispatlamış Osmanlılar, bu nedenlerle kitaba olağanüstü ilgi göstererek Ebüzziya'yı ödüllendirmektedirler.⁴⁵

Ebüzziya Tevfik'in kitaplarının ve yayınlarının fiziksel niteliklerine ve ciltlere verdiği önemi gösterecek bir diğer örnek de 1875 sonlarında çıkardığı *Muharrir*'i tüm sayıları aynı renk bastırması ve dergideki "Kab" başlıklı ilk yazısıdır. Konusu cilt merakı ve kitap kapakları olan yazının girişinde içeriğe önem veren idealist bir yaklaşımla "... âlemde süs denilen afetin ilcasıyla en beyhude şeyler en lüzumlu şeylere galebe etmiştir." sözleriyle kitap müşterilerinin sevdiği süslü kaplar ve ciltler önemsiz görülür. Kitap kapakları da pahalı ve süslü saatlere benzetilip işlevlerinin yalnızca "azamet-fürûşluk" olduğu söylenir. Birkaç satır sonraysa farklı maddi kültür objelerinden örnekler verilip kitabın içerik dışındaki yönlerini gündeme getiren daha itidalli bir tavır takınılır. Bu kadar emekle yazılmış içeriklerin korunması için kaba ihtiyaç duyulabileceği ve aslında kabın içeriğe değer kattığı kabul edilir:

Bazı tuhfeci dükkânlarında görmez misiniz ki dört buçuk kuruş kıymeti olan mesela topraktan mamul bir sigaralığın meşinden imal edilmiş o kıymette de bir mahfazası var, hem de müzehheb! İşte bu mahfazadır ki mazrufuna kıymet-i hakikiyesinden ziyade kıymet-bahş oluyor!. Bu kabildendir ki Avrupalılar, velev dört sahifeden ibaret olsun yazdıkları bir risaleye bir kap geçirirler, fakat nasıl kap?⁴⁶

Ebüzziya Tevfik'in kendisi de 13-14 yaşlarında bir okurken kitap sahibi olmaya okumaktan daha meraklıdır ve ciltlere çok önem verir. *Mecmua-i Ebüzziya*'nın 13. sayısında "şübbân-ı milletin henüz istediği anda soluğu Beyoğlu'nda alamadığı zamanlardan" söz eder ve kitap ciltletme yolunda yaşadıklarını anlatır. Hem Beyoğlu tarihi hem de kitap tarihi için ilginç detaylar barındıran bu yazıda ülkedeki ilk yabancı mücellit olduğunu iddia ettiği bir Fransız'dan bahseder. Yazıda kendisinden söz ettiği satırlar ise karikatür örneklerle anlatılan kitap ve cilt merakının hayattan izler taşıdığını düşündürür: "...kitap okumaktan ziyâde peydâ ettiğim ufacık bir kitaphânede ciltleri müzey-

⁴⁴ Rezaide Mahmut Ekrem, *Mektuplar, Arızalar, Yazılar*, yay. haz. Hakan Sazyek, Esra Sazyek vd. (İstanbul: Kopernik, 2021), 166-167.

⁴⁵ Himmet Uç, *Ahmet Mithat San'at ve Edebiyatı* (Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2000), 56.

⁴⁶ "Kab", *Muharrir* 1 (1293/1875): 1.

yen kitaplar bulundurmaya mâil idim.⁴⁷ Orta sınıf bir memur ailesinden gelen Hüseyin Cahit de yeni kitaplar karşısında bir tüketici davranışı olarak Ebüzziya'nın güzergâhında ilerlemiştir. Kütüphanesindeki kitap adedini çoğaltmak için çabalamanın yanında beğenilecek bir görsellik yakalamak için muntazam ve yıldızlı ciltlere ilgi duymaktadır:

Ciltsiz durumlarıyla birbirlerine dargın gibi yan yana dizilmeleri pek zor olan bizim Türkçe kitapları kitaplığımın boş raflarına âşikâca bir özenle dizip karşılına geçer, mutlulukla kendimden geçercesine uzun uzun seyrederdim. Rafların boş tarafları içime derin bir sıkıntı verirdi. Kitapların irili ufaklı, düzensizliğine de üzülürdüm. Beyazıt'da mürekkepler çarşısındaki ciltçi Sait Efendi, kırmızı meşin üzerine yaldızlı en iyi ciltleri gerçi beş kuruşa yapıyordu.⁴⁸

Hüseyin Cahit'in yazdıklarına bakılırsa kitap kaplarının ve mücellit Sait Efendi'nin yaptığı kırmızı üzerine yaldızlı ciltlerin kendi üstündeki etkisi "gençlik hevesi" sınırlarını aşar ve matbuat tarihinin meşhur edebiyat serisi "Edebiyat-ı Cedide Kütüphanesi"nin kapağına yansır. Serinin kırmızı zemin üstüne beyaz harflerle dizayn edilen ve o günlerde okurlar arasında ilgi uyandırıp romanlara kadar gündem yapılmış kapaklarının⁴⁹ renkleri için Hüseyin Cahit ısrarcı olmuş, kırmızı beyazın bayrak, vatan, özgürlük ve devrim kavramlarını çağrıştıracakını düşünmüştür.⁵⁰

Ciltler, 19. asırda yaygın hale gelen hediye kitaplara da gereken albeniyi katmışlardır. Hem kişiler arasında hem de resmi kurumlar tarafından hediye edilen kitaplarda kapağın ve cildin gösterişli olması içeride neler yazdığından daha önemli görülmüştür. Her sene yılbaşı yaklaştı mı, Beyoğlu kitapçılarının vitrinlerine nigehfürüz, müzeyyen, musavver mücellidat konduğuna dair haberler yapılır.⁵¹ Hediye kitapların asıl etki ve piyasası ise 1870'lerden sonra uygulanan mükâfat sistemiyle ortaya çıkar. Okullarda dağıtılan mükâfat belgelerinden sonraki ödül türü olan mükâfat kitaplarının öğrenci için itibarı çok yüksektir.⁵² Burada hediye edilen şey ise sadece kitap değil, genelde ön kısmında okul ismi, "Padişahım Çok Yaşasın!" sloganı ya da Osmanlı arması bulunan arkasına ise ay yıldız veya çiçek motifleri işlenmiş, öğrencinin başarısının somut kanıtı olan ciltlerdir. Mükâfat kitaplar süslü ciltleriyle kitapçılar için de önemli bir gelir kapısı olmalıdır. Bunlardan binlercesini okullar için raflarında hazır bulundurup ayrıca tanıttım yaparlar.⁵³

Kitap pazarında kap ve cildin ayrışma aracı olmasının satış biçimine bağlı bir gerekçesi de vardır. On dokuzuncu asır boyunca birçok kitabın ilk kez cüz ve tefrika olarak piyasaya çıktığı görülür. Reklam sayfalarında kitap ilanları kadar kitabın kaçınıcı cüzü-

⁴⁷ Ebüzziya Tevfik, "Bir Dükkânın Tarih-i Ahvâli Yahut Sefahatin Marifete Galebesi", *Mecmua-i Ebüzziya* 13 (15 Rebiülevvel 1298/15 Şubat 1881): 394.

⁴⁸ Hüseyin Cahit Yalçın, *Edebiyat Anıları*, yay. haz. Rauf Mutluay (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1975), 18.

⁴⁹ Hüseyin Rahmi'nin *Şipsevdî*'sinde serinin kapaklarına uzunca yer ayrılır. Meftun kitapların renklerini küçümsemek için bunları diline dolarken anlatıcı serinin değerinden söz eder. Hüseyin Rahmi Gürpınar, *Şipsevdî* (İstanbul: Atlas Kitabevi, 1977), 61-62.

⁵⁰ Yalçın, *Edebiyat Anıları*, 124.

⁵¹ "Musahabe: Hediye Kitaplar", *Sabah* 6186 (25 Kanunievvel 1906): 3.

⁵² Halûk Perk, *Eğitim Tarihimizde (1869-1950) Mükâfat Belgeleri Tuliya Perk Koleksiyonu*, (İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları, 2012), 288.

⁵³ Kasbar Kayseriyan, *Kasbar Kütüphanesi Esami-i Kütübü*, (İstanbul: Kasbar Matbaası, 1311), 14.

nün piyasaya çıktığına dair ilanlara rastlanır. Bu bakımdan kitaba sahip olma Johann Strauss'un aktardığı gibi "Türklere has sabır ve istencin sonucu"⁵⁴ olan bir tamamlama tutkusu ve emeğe bağlıdır. Peyderpey satın alınmış parçalar içerik olarak bir kitap olsalar dahi forma halinde bulduklarından kitap bütünlüğüne ulaşabilmeleri ve dağılmadan uzun süre kullanılabilmesi için mücellitlere ihtiyaç duyulur. Bütünlüğü bozmama, kitap sayfalarını koruma isteği okurlarda belli bir endişe yaratıyor olmalıdır. Örneğin Ahmet Mithat'ın 32 sayfalık cüzlerle çıkarıp tamamladığı tarih kitabı *Mufassal*'ın yayımlanması sırasında okurlar ciltlerin kütüphanedeki durumlarından rahatsız olur ve dağılık formları ne zaman ciltletebileceklerini sorarlar. Verilen cevapta 800 sayfalık ciltler hedeflendiğinden 25. cüzün beklenmesi gerektiği söylenir.⁵⁵

Kitap, kütüphane ve ciltlerin entelektüel kimlik inşası ve toplumsal değerlerini göstermeyi amaçlayan tüm örneklerden sonra George Orwell'in kitapçılık günlerine dair izlenimlerini hatırlatan bir alıntıya yer vermek konuyu özetlemek açısından yararlı olacaktır. 1907'de *Servet-i Fünûn*'da çıkmış bu röportajda ismini vermek istemeyen tanınmış bir kitapçı uzun süredir içinde bulunduğu Bâbiâli kitap pazarındaki tecrübelerini paylaşır:

*Eğer kitabları yalnız bunların her satırını, her sahifesini dikkatle okuyanlar satın alsalar kitabıcıların, tâbi'ilerin, müelliflerin hâli yamandır. Birtakım erbab-ı merak muntazam kütüphaneler yapmak, kütüphanesinde pek çok eser biriktirmek için kitab satın alır. Bu bibliyofiller, bu muhibban-ı kütüb kitabıcılara, tâbi'ilere şüphe yok ki daha çok menfaat temin ederler.*⁵⁶

Bu ismi saklı tutulan kitapçının görüşlerinde muhtemelen konuşmanın gidişatına göre ortaya çıkmış bir mübalağa bulunur. Ama muharrir, yayıncı ve kitapçının geçinmesi ve kitap pazarının var olması için ihtiyaç duyulan alışverişin "erbab-ı mütalaa"lar kadar matbuat tarihlerinde isimleri ve kimlikleri unutulmuş "erbab-ı merak"lar tarafından da gerçekleştirildiğini düşündürür.

Sonuç

1870'lerden sonra içerik bakımından çeşitlenip güçlenen Osmanlı matbu kitap pazarı, ticarileşme süreçlerinin genelinde görüleceği gibi objenin temel kullanımı dışında yeni ayrıştırıcı anlamlar kazanmasını da doğal bir sonuç olarak doğurmuştur. Osmanlı şartlarında kişisel kütüphane sahibi olmak, buradaki kitapların düzenli ve ciltlenmiş görünümü, yeni çıkan tercüme veya yabancı dildeki kitapları satın almak sadece maddi zenginliği değil, arzulanan kültürel hedefleri yakalamanın ve entelektüel zenginliğin de işareti olmuştur. Bu nedenle hem romanlarda hem hatıralar ve diğer yazılarda kitapların ve süreli yayınların sadece içerikleri değil meta niteliklerinin ürettiği sembolik kullanımlarını gösteren veya bunlara atıf yapan bölümler bulunur. Matbu kitabın meta özellikleriyle sosyal itibar göstergesi olarak bu kullanımları tüketim kültürüne doğrudan bağlı bir nitelik oluşuyla Osmanlı matbuat ve kitap kültürü çalışmalarında, modernleşme, kapitalist yayıncılık, ticarileşme gibi terim ve düşüncelerin somut işaretlerinden biri olarak kabul edilmelidir.

⁵⁴ Johann Strauss, "İstanbul'da Kitap Yayıncılığı ve Basımevleri", *Müteferrika* 1, çev. Erol Üyepazarcı (1993): 9.

⁵⁵ "İhtar-ı Mahsus", *Tercüman-ı Hakikat* 2309 (29 Şubat 1886): 1.

⁵⁶ "Musahabe: Kitap Mütalası Kütüphaneler ve Kitaplar", *Servet-i Fünûn* 825 (14 Şubat 1907): 292.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)
Maarif Nezareti Mektubî Kalemi (MF. MKT)

Gazete ve Dergiler

Ebüzzıya Tevfik. "Bir Dükkânın Tarih-i Ahvâli Yahut Sefahatin Marifete Galebesi", *Mecmua-i Ebüzzıya* 13, 15 Rebiülevvel 1298, 392-400.
"İhtar-ı Mahsus", *Tercüman-ı Hakikat* 2309, 29 Şubat 1886, 1.
"Kab", *Muharrir* 1, 1293/1875, 1.
"Musahabe: Kitap Mütalaası Kütüphaneler ve Kitaplar", *Servet-i Fünûn* 825, 14 Şubat 1907, 291-294.
"Musahabe: Hediye Kitaplar", *Sabah* 6186, 25 Kanunievvel 1906, 3.
"Musahabe: Odundan Kitaplar ve Kütüphaneler", *Servet-i Fünûn* 825, 14 Şubat 1907, 294.
Osman Tevfik, "Bir Genç Beyin Kütüphanesi", *Gonca-i Edeb* 3, 1 Nisan 1299, 43.

Kitap ve Makaleler

Ahmet Midhat. *Acâyib-i Âlem*. Yay. Haz. Kazım Yetiş. Ankara: TDK Yayınları, 2000.
_____. *Avrupa Âdâb-ı Muâşeretî Yahut Alafranga*. Yay. Haz. İsmail Doğan, Ali Gurbetoğlu. Ankara: Akçağ Yayınları, 2001.
_____. *Edebiyat Yazıları 1*. Yay. Haz. H. Harika Durgun, Fazıl Gökçek. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016.
_____. *Hasan Mellâh Yahut Sır İçinde Esrar*. Yay. Haz. Ali Şükrü Çoruk. Ankara: TDK Yayınları, 2000.
_____. *Taaffûf*. Yay. Haz. Ali Şükrü Çoruk. Ankara: TDK Yayınları, 2000.
_____. *Felâton Bey ile Râkım Efendi*. Yay. Haz. Emrah Balcı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.
_____. *Karnaval-Vah*. Yay. Haz. Kazım Yetiş. Ankara: TDK Yayınları, 2000.
Anderson, Benedict. *Hayali Cemaatler*. Çev. İskender Savaşır. İstanbul: Metis Yayınları, 2011.
Baysal, Jale. *Müteferrika'dan Birinci Meşrutiyet'e Kadar Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar*. İstanbul: Hiperlink Yayınları, 2010.
Baudrillard, Jean. *Nesneler Sistemi*. Çev. Oğuz Adanır, Aslı Karamollağlı. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2008.
Benton, Megan. "Too Many Books: Book Ownership and Cultural Identity in the 1920s". *American Quarterly* 49, 2, 1997, 268-297.
Bourdieu, Pierre. "Sermaye Biçimleri", *Sosyal Sermaye*. Yay. Haz. Mehmet Murat Şahin, Ahmet Zeki Ünal. Çev. Mehmet Murat Şahin. Sakarya: Değişim Yayınları, 2010.
_____. *Ayrım: Beğeni Yargısının Toplumsal Eleştirisi*. Çev. Derya Fırat Şannan, Ayşe Günce Berkurt. Ankara: Heretik Yayınları, 2015.
_____. *Kültür Üretimi*. Çev. Sibel Yardımcı, Elçin Gen. İstanbul: İletişim Yayınları, 2023.
Casanova, Pascale. *Dünya Edebiyat Cumhuriyeti*. Çev. Saadet Özen, Filiz Deniztekin. İstanbul: Varlık Yayınları, 2010.
Cummings, Brian. "The Book as Symbol", *The Book: A Global History*. Yay. Haz. Michael F. Suarez, S.J. vd. Oxford: Oxford University Press, 2010.
Curtius, Ernst Robert. *European Literature and the Latin Middle Ages*. Alm. Çev. Willard R. Trask. New Jersey: Princeton University Press, 2013.
Febvre, Lucien, Henri-Jean Martin. *Kitabın Doğuşu*. Çev. Gül Batuş. İstanbul: Avcıol Basın Yayın, 2000.
Dickens, Charles. *Müşterek Dostumuz*, 2 cilt. Çev. Aslı Biçen. İstanbul: İthaki Yayınları, 2017.
Douglas, Mary, Baron Isherwood. *Tüketimin Antropolojisi*. Çev. Erden Attila Aytekin. Ankara: Dost Yayınları, 1999.
Galland, Antoine. *İstanbul'a Ait Günlük Hâtıralar (1672-1673)*, 2 cilt. Yay. Haz. Charles Schefer. Çev. Nahid Sırrı Örik. Ankara: TTK Yayınları, 1987.
Goffman, Erving. *Günlük Yaşamda Benliğin Sunumu*. Çev. Barış Cezar. İstanbul: Metis Yayınları, 2014.
Gürpınar, Hüseyin Rahmi. *Metres*. İstanbul: Hilmi Kitabevi, 1945.
_____. *Şık*. İstanbul: Atlas Kitabevi, 1968.
_____. *Şipsevdi*. İstanbul: Atlas Kitabevi, 1977.
Heppt, Birgit, Melanie Olczyk vd. "Number of books at home as an indicator of socioeconomic status: Examining its extensions and their incremental validity for academic achievement". *Social Psychology of Education* 25, 2022, 903-928.
İnce, Yunus. "Matbaa Öncesi Osmanlı Toplumunda Kitaba Sahip Olmak ya da Olamamak: Bir Maliyet Hesabı Denemesi/Önerisi". *History Studies International Journal of History* 10, 7, 2018, 139-161.
Kayseriyan, Kasbar. *Kasbar Kütüphanesi Esami-i Kütübü*. İstanbul: Kasbar Matbaası, 1311.
McLuhan, Marshall. *Gutenberg Galaksisi: Tipografik İnsanın Oluşumu*. Çev. Gül Çağalı Güven. İstanbul: YKY, 2020.
Namık Kemal. *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri (Bütün Makaleleri 1)*. Yay. Haz. Nergiz Yılmaz Aydoğdu, İsmail Kara. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2005.
Nedîm Divânı. Yay. Haz. Abdülbâki Gölpinarlı. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1951.

- Orwell, George. *Kitaplar ve Sigaralar*. Çev. Levent Konca. İstanbul: Sel Yayıncılık, 2013.
- Öksüz, Mert. *Muharrir ve Matbuat: On Dokuzuncu Asırda Yazarlık Mesleği ve Bâbîali Çevresinde Yayıncılık Faaliyetleri*. İstanbul: Libra Kitap, 2022.
- Perk, Halûk. *Eğitim Tarihimizde (1869-1950) Mükafat Belgeleri Tuliya Perk Koleksiyonu*. İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları, 2012.
- Recaî-zade M. Ekrem. *Bütün Eserleri*, 3 cilt. Yay. Haz. İsmail Parlatur, Nurullah Çetin vd. Ankara: MEB Yayınları, 1997.
- _____. *Mektuplar, Arızalar, Yazılar*. Yay. Haz. Hakan Sazyek, Esra Sazyek vd. İstanbul: Kopernik Kitap, 2021.
- Strauss, Johann. "İstanbul'da Kitap Yayıncılığı ve Basımevleri". *Müteferrika* 1. Çev. Erol Üyepazarcı 1993, 5-17.
- Snyder, C. R., Howard L. Fromkin. *Uniqueness: The Human Pursuit of Difference*. New York: Springer, 1982.
- Tozluyan, Arakel. "Cep Romanları Hakkında Naşirin İfadatı, Mülahazatıyla Eserin Şerait-i İştirası", *Paris'te Bir Teehhül*. İstanbul: Artin Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1308, 1-6.
- Uç, Himmet. *Ahmet Mithat San'at ve Edebiyatı*. Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2000.
- Veblen, Thorstein Bunde. *Aylak Sınıfın Teorisi*. Çev. Eren Kırmızıaltın, Hüsnü Bilir. Ankara: Heretik Yayınları, 2017.
- Yalçın, Hüseyin Cahit. *Edebiyat Anıları*. Yay. Haz. Rauf Mutluay. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1975.
- [Yazıksız], Necib Âsım. *Kitap*. Yay. Haz. Ali Yıldız. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2020.
- Yüksel, Ayşe Ersay. *II. Abdülhamid: Sanatkâr ve Sanat Hâmisi Bir Sultan*. İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2018, 174.

Elektronik Kaynaklar

<https://booksby metre.com>. Son Erişim Tarihi: 28.05.2024.